

ben? Eljön az idő, amikor nem a technikába, hanem az emberbe, a „digitális könyvtáros”-ba kell beruházni, aki gondot visel az olvasóra.

/KUNY, T.-CLEVELAND, G.: The digital library: myths and challenges. = IFLA Journal, 24. köt. 2. sz. 1998. p. 107–113./

(Horváth Péter)

Könyvtári részvényvásárlás. Az állománygyarapítási együttműködés gazdaságtana

A könyvtárak együttműködési szándékát mindenki magától értetődőnek veszi, a könyvtárak legtöbb közös vállalkozása együttműködésen alapul – az együttműködés tehát szakmai világképünk lényeges része.

Gazdasági kényszer

Az állománygyarapítási együttműködés az erőforrások megosztásának (resource sharing) gondolatából nőtt ki. Gazdaságtani megközelítésben az erőforrások megosztásának gyakorlati megvalósulását négy modellel írhatnánk le. Az első a *barterüzlet* (a könyvtárban a könyvtárközi kölcsönzés), amely költségekkel jár, nagyrészt önkéntes tevékenység. Problémái a következők: egyrészt egyesek nem szorulnak mások segítségére, másrészt mindenki annak segítő szívesen, aki neki is segít. A második modell az *értékesítés*, amikor a szolgáltatásért (pl. a dokumentumért) közvetlenül fizetünk, miközben érvényesül a tranzakció piaci értéke. A harmadik modell a *támogatás*, amelynek köszönhetően valamely csoport ingyenesen szolgáltat egy másik számára. A könyvtárakban ez úgy valósul meg, hogy gyűjteményüket ingyenesen bocsátják külső felhasználók (rendszerint meghatározott csoportok) rendelkezésére. A negyedik modell az *erőforrások közös felhasználása vagy újbóli felosztása*. Saját erőforrásait ki-ki egy központi pénzalap és a felelős kezelő testülete rendelkezésére bocsátja, amely az egyesített erőforrás felhasználását (újrafelosztását) irányítja. Ez valójában úgy működik, mint az adórendszer. A könyvtári együttműködési vállalkozásokat e modell jellemzi. Ez megbízható megoldásnak tűnik ugyan, de egyáltalán nem biztos, hogy a könyvtárak a végtelenségig vállalkoznak az effajta adózásra.

A könyvtárakat a dokumentumok növekvő ára egyre inkább rászorítja az együttműködésre. N. Desmarais egyenesen azt vetette fel: mi lesz, ha a könyvtár nem engedheti meg magának, hogy dokumentumokat gyűjtsön vagy birtokoljon? A *Follett-jelentés* szerint „kivihetetlen, sőt nem is kívánatos, hogy minden intézmény maga elégítse ki munkatársainak és használóinak valamennyi tudományos-kutatási igényét”. Most, amikor a források egyre zsugorodnak, mindenki hibázik, aki párhu-

zamos állományokat és ennek következtében párhuzamos hiányokat hoz létre. Ha a folyóirat-előfizetések törlésére kerül sor, a legdrágább címeket szokták lemondani. Gondosan mérlegelni kell, hogy a dokumentumok megvásárlását vagy a hozzáférést részesítjük-e előnyben. Lehet, hogy az önellátás mindig is mítosz volt, de ragaszkodtunk hozzá, mint a császár az új ruhájához.

A gazdasági tényezők mellett a tudományos kutatás változásain is el kell gondolkodnunk: fokozódik az interdiszciplináris jelleg, egyre jobban lerövidül a kutatások időtartama, fennáll tehát az a veszély, hogy olyan állományokat építünk, amelyek hamar feleslegessé válnak. Amióta mérni kezdték a kutatások hatékonyságát, a kutatók mindenáron publikálni igyekeznek. A publikálási düh viszont olyan szakfolyóiratokra irányul, amelyeket a könyvtárak anyagi okokból nem tudnak megvásárolni. Nem engedhetik meg maguknak az új, főleg az elektronikus források beszerzését sem, amelyek egy részét más formátumban egyébként is beszerezik. Ráadásul – legalábbis az Egyesült Királyságban – az utóbbi években jelentősen nőtt a hallgatói létszám.

A nagy intézmények az önellátást és a helyi hozzáférést kívánják fenntartani, mondván, hogy aki gazdag, az bizonyos luxust megengedhet magának. Továbbra is igyekeznek követni a „minden eshetőségre beszerezünk” politikáját, míg mások kénytelenek a „csak ha konkrét igény van rá” politikáját választani, annak költségeivel együtt. Egyes könyvtárak az állománygyarapításban egyik taktikát sem engedhetik meg maguknak; a dokumentumok drágaságát és a hozzáférésért fizetendő térítést vitatják azok a könyvtárosok, akik kitartóan hisznek az információk szabad hozzáférhetőségében.

Állomány vagy hozzáférés

A könyvtári együttműködéssel elvileg minden könyvtáros egyetért. Az *Apt-jelentés* ugyanakkor megállapítja, hogy az „érdemi és gyakorlati együttműködés mértéke jócskán elmarad az együttműködés iránti széles körű és nyilvánvaló elvi lelkesedéstől”.

A könyvtári együttműködés fő célja mindig a használóknak nyújtott szolgáltatások javítása. Fontos, hogy az együttműködési program korrekt feltételeket biztosítson, legyen gazdaságos, és a részt vevő partnerek egyenlő mértékben viseljék a költségeket.

A hiperkönyvtárak (amelyek ti. „mindent” tartalmaznak) gondolata időről időre felbukkan. A helyi használók azonban helyi szolgáltatásokat várnak el. Az Egyesült Királyságban a Follett-jelentést követően jelentős anyagi támogatással igyekeztek ösztönözni a szakosodott gyűjteményekhez való távoli hozzáférést. Fontolóra vették, hogy a felsőoktatás könyvtári ellátására országos és regionális stratégiát dolgoznak ki a nemrég publikált *Anderson-jelentés* szellemében. A jelentésben szereplő javaslat szerint erősíteni a nyilvános ellátást vállaló könyvtárak állományának erős pontjait. Tőlük megkövetelik, hogy rendelkezzenek könyvtári-tájékoztatósi tervvel, amelyben meg kell fogalmazniuk gyarapítási és megőrzési politikájukat, és rögzíteniük kell a folyamatban lévő együttműködési programokra vonatkozó információkat is. A közös beszerzésre a nem angol nyelvű dokumentumokat ajánlják, mivel a tapasztalatok szerint ezeket mondják le a leggyakrabban, vagy feledkeznek meg gyűjtésükről.

A könyvtárosok együttműködési szándéka és a pénzügyi megszorítások közötti feszültséget jól illusztrálják a nem könyv jellegű dokumentumok gyarapítási nehézségei, amelyeket a nemzeti és a köteles példányra jogosult könyvtárak jogszabályokkal kívánnak megoldani. A jelentés szerint: „Az országos kutatási stratégia kulcskérdése a felsőoktatási, nemzeti és más szakkönyvtárak gyűjteményeihez való hozzáférés, amely legyen ingyenes a használat helyén minden kutató számára. Azon könyvtáraknak, amelyekben a hozzáférés biztosítása jelentős többletköltségekkel jár, pénzügyi kompenzációt kell adni.”

Állomány és hozzáférés

Mit is értünk voltaképpen a könyvtárak gyarapítási együttműködésén? Leegyszerűsítve egy olyan megállapodást, amely szerint valamely könyvtár által megvásárolt dokumentumot több könyvtár is használhat. A beszerző könyvtárat kötelezhetik, hogy olyan dokumentumot is megvásároljon, amelyet egyébként nem szerzett volna be. A könyvtár tehát többletfelelősséget vállal, ehhez azonban többletforrásokra van szüksége. A tiszta altruizmus a könyvtári együttműködésben gazdaságilag már nem lehetséges. A pénzügyi támogatásnak legalább három forrása lehetséges:

- külső finanszírozás (országos vagy nemzetközi program keretében),
- az együttműködésben részt vevők éves hozzájárulása,

➤ a könyvtár saját forrásainak átcsoportosítása.

Mindez alaposan próbára teszi a könyvtárosok hitét az információhoz való szabad hozzáférésben. A könyvtárak már ma is sokféle térítést állapítanak meg használók számára, de az együttműködés keretében történő hozzáférés jóval költségesebb lehet. Egy-egy projekt résztvevőinek egyezsége kell jutniuk a közvetlen vagy közvetett térítésekről; arról, hogy mit bír el a piac, vagy arról, hogy a könyvtári költségvetésből a szolgáltatásokat mennyiben támogassák. Az új szolgáltatási rendszer értékének megítélése és a közérdek egészének védelme között valódi feszültség érzékelhető. A pénzügyi érvelés mellett a könyvtárosoknak a szakmai meggyőzést is latba kell vetniük, hogy számításba vehető partnereiket rábírják a részvételre, rámutatva, hogy ez nincs ellentétben jól fel fogott önértékükkel.

A könyvtárak régóta rendelkeznek jól kidolgozott állománygyarapítási szabályzatokkal, de az együttműködés során ezt ki kell egészíteniük a hozzáférésre vonatkozó kitételekkel. *J. Wessling* rámutat arra, hogy „a gyűjtemények definíciójában megjelenik az állomány és a hozzáférés fogalma”. A beszerző könyvtárosnak konzultálnia kell saját kollégáival is, mielőtt felajánlaná más könyvtáraknak a távolról történő hozzáférést. Változik az állományból való törlés rendje is. Ugyanolyan nehéz ugyanis egy könyvtárban a már nem szükséges dokumentumok törlését leállítani, mint a könyvtárat rávenni arra, hogy más könyvtár használói számára beszerezzen valamit.

Az Amerikai Könyvtári Egyesület (American Library Association = ALA) irányelveket állított össze a gyarapítási együttműködésről. A különböző modellek: (1) az állománygyarapítási felelősség megosztása, (2) közös beszerzés a tárolás helyéről történő megállapodással, és (3) közös selejtezési/megőrzési politika. Mindez kapcsolódhat a közös automatizálási, feldolgozási, könyvtárközi kölcsönzési és állományvédelmi programokhoz. Nem szabad elfelejteni, hogy „a bibliográfiai hozzáférés fizikai hozzáférés nélkül üres ígéret marad”.

Együttműködési törekvések Európában és az Egyesült Királyságban

Írországban a Z39.50 protokollon alapuló lekérdezéssel hat nagy tudományos könyvtár állományáról lehet tájékozódni, ehhez 1994 óta térítésen alapuló dokumentumszolgáltatás is kapcsolódik. A programot támogatja az Európai Közösség Telematikai Programja.

Egy másik együttműködési vállalkozásban, az ONE (Opac Network in Europe = az online katalógusok európai hálózata) programban 15 európai partner vesz részt; a dokumentumszolgáltatás egyelőre csak a tervekben szerepel. Gyarapítási együttműködésről itt nincs ugyan szó, de az or-

számos jelentőségű intézmények országuk irodalma tekintetében felelősséget vállalnak a gyűjtésért. Az egyes országok önellátása Európa-szerte gondot jelent. A holland felsőoktatási könyvtárak egy vizsgálat során összevetették külföldi állományukat a hasonló német könyvtárak állományával, és arra a következtetésre jutottak, hogy a hiányok pótlása csak kiegészítő források bevonásával érhető el.

Bár az Egyesült Királyságban egyáltalán nem ösztönzi az együttműködést, hogy a British Library hatékony könyvtárközi kölcsönzési szolgáltatást nyújt, mégis mutatkoznak eredmények az együttműködésben. A *CURL* (Consortium of University Research Libraries = egyetemi könyvtárak konzorciuma) – hat nagy tudományos könyvtár közös katalogizálási programja – központi pénzügyi támogatást kapott a bővítésre, a nem angol nyelvű kiadványok beszerzésére.

Helyi együttműködési programként működik az Egyesült Királyságban például az *M25* konzorcium, amely 38 London környéki felsőoktatási intézmény száz könyvtárát tömöríti. Weboldalain lehet tájékozódni az állományokról. Hasonló programok zajlanak Sheffieldben és Newcastle-ban is.

A felsőoktatási területen a legfejlettebb együttműködési program a *CLAIM* (Consortium of Academic Libraries in Manchester = manchesteri felsőoktatási könyvtárak konzorciuma). 1992 óta működik, öt felsőoktatási könyvtár vesz részt benne, 45 ezer használóval. A tagok az intézmény nagysága szerint fizetnek tagsági díjat, a fejlesztéseket pályázatokból fedezik.

Az európai programok eddig voltaképpen nem a gyűjteményfejlesztésre, hanem egyéb prioritásokra koncentráltak: a hozzáférési megoldásokra, a központi folyóirat-lelőhelyjegyzékekre, a katalógusokhoz való közös hozzáférésre és a helyi hálózatokra. A különböző gyűjtemények közötti átfedések megállapítására indultak ugyan vizsgálatok, de lassan haladnak, mert nem állhatnak le a szolgáltatások. A forrásmegosztási stratégiában szerepel a könyvekkel és folyóiratokkal kapcsolatos állományépitési politika kialakítása, valamint a közös tárolás, és a kivont állomány közös hasznosítása.

Hibrid együttműködési formák

A csak könyvtárak részvételével zajló gyarapítási együttműködési programok kibontakozását az anyagiak és a technológia hátráltatják. Olyan hibrid programok jelentek meg, amelyekben a könyvtári forrásokat más támogatások is kiegészítik. A *DECOMATE* (Delivery of Copyright Materials to End Users = szerzői jogvédelem alá eső dokumentumok szolgáltatása a végfelhasználók számára) projektben a tilburgi egyetem számítóközpontjának fejlesztését használják fel arra, hogy a Londoni Közgazdasági Főiskolát és a Barcelonai Egyetemet összekapcsolják. Az Európai Unió által finan-

szírozott szoftverrel a könyvtárhasználók cikkek teljes szövegét kereshetik elő az Elsevier és a Kluwer kiadó terméséből.

Skóciában a *SCOPE* (Scottish Collaborative On-Demand Publishing Enterprise = skóciai együttműködés az igény szerinti publikálás területén) projekt keretében 13 egyetem hallgatói számára kívánnak cikkeket és könyvfejezeteket szolgáltatni a szociológia tárgykörében. Nehéz feladat volt a szerzői jogi engedélyek beszerzése az elektronikus tárolás és rendelkezésre bocsátás céljára. Ezzel az igény szerinti közzététellel nem akarják a kiadók forgalmát csökkenteni, de nyilvánvalóan befolyásolni fogják az érintett 13 könyvtár állományalakítási politikáját. A projekt sikerének kulcsa pontja a gazdaságosság. Az ilyen „oktatási csomagokkal” szemben egyesek úgy érvelnek, hogy azokkal a könyvtárak költségeit egyszerűen áthárítják a hallgatókra.

Közös licenccdíjak

Az Egyesült Királyságban egy hároméves program (*BIDS*) keretében 1996-tól az egyetemi könyvtárak számára nagy adatbázisokat (Academic Press, Blackwell, Institute of Physics) tettek hozzáférhetővé lényeges árengedménnyel, a licenccdíj közös fizetése ellenében, az online használat és a korlátlan másolási lehetőség megengedésével kutatási és oktatási célokra.

A kiadók úgy vélik, hogy míg az elektronikus publikálás következtében a nyomtatott változatok előfizetése visszaesik, a licenccdíjakból stabil jövedelmet várhatnak. A könyvtárosok eközben attól tartanak, hogy gyűjtési politikájukat központilag ellenőrizhetik, és nem kívánt dokumentumokat kell állományba venniük, mert azok egy „licenccsomag” részét képezik. A méltányos licenccdíj nehezen számítható ki, mivel a könyvtárak és a kiadók egyaránt emelik áraikat.

Technológiai kényszer

A legtöbb együttműködési modellnek jelentős technológiai összetevői vannak (katalógushoz való hozzáférés, dokumentumszolgáltatás, elektronikus dokumentumtárolás). A könyvtárosokat gyakran gyözködik arról, hogy az „állomány vagy hozzáférés” ellentétől az „igazi hozzáférés” paradigmája felé tartunk. Lehet, hogy az effajta hozzáférés költsége okozza majd a valódi válságot! A gyarapítási kereteket korábban a feldolgozási folyamat automatizálására csoportosították át, most viszont a hozzáférési költségek fedezésére. Meg kell oldanunk azt a paradox helyzetet, hogy míg a könyvtári könyvek kölcsönzése ingyenesnek látszik, a dokumentumszolgáltatás költséggel járhat.

Erősen vitatható, hogy a virtuális könyvtár látomása lesz-e meghatározó a szolgáltatások fejlesztésében. A virtuális könyvtár csak virtuális

hasznát hoz azok számára, akik nem tudnak saját állományukkal részt venni az együttműködésben. A technológia nem garantálja mindenki számára a hozzáférést, és a korszerű hozzáférés csak azoknak áll majd rendelkezésére, akik fizetőképeseek.

Szolgáltatásainkat nem rendelhetjük alá a technológiának: a gyarapító könyvtárosoknak gondoskodniuk kell arról, hogy legyenek megfelelő dokumentumaink, amelyeket másokkal közösen használhatunk. Ha a legdrágább dokumentumokat több helyen lemondják, az a gyűjtemények uniformizálódásához vezet. A törlést egyeztetni kell, az egyedi állományokat pedig közösen kell hozzáférhetővé tenni, arra is figyelve, hogy bizonyos dokumentumok soha nem lesznek elektronikusan elérhetők.

Szakmai kényszer

Az állományfejlesztési együttműködésnek a legkülönbözőbb gyökerei vannak. Gazdasági ösztönzést jelent a költségvetési források csökkenése. A könyvtárvezetők úgy vélhetik, hogy az együttműködés javítja a könyvtári szolgálat presztízsét, és a számítógép is jobban kihasználható. A kiadók

árképzése is együttműködésre kényszeríthet, a kedvezőbb közös licenccégek miatt. Akármilyen is az együttműködés indítéka, a gyűjtemények felelőseinek a szakmai szempontokat kell érvényesíteniük.

Az együttműködés nem ingyenes, és nem is könnyű dolog. Időt (pénzt) kell szánni a tervezésre és a kommunikációra, valamint a személyzet képzésére. Mindezt a szokásos feladatokon felül kell elvégezni, tárgyalókészségüket is latba vetve, hogy a partnerek megegyezésre jussanak. A gyűjteményért felelős szakembereket megfelelően kell motiválni ahhoz, hogy mindezt vállalják, és ne vegyék figyelembe a virtuális könyvtár koncepciójában rejlő túlzásokat. A gyűjteményfejlesztési együttműködésre csak akkor érdemes törekedni, ha hasznára válik azoknak, akiket szolgálunk – a könyvtárhasználóknak.

/CHAPMAN, E.: Buying shares in libraries: the economics of cooperative collection development. = IFLA Journal, 24. köt. 2. sz. 1998. p. 102–106./

(Hegyközi Ilona)

Elektronikus folyóiratok kezelése Problémák és megoldásuk

A Glasgow-i Egyetemi Könyvtár – tipikusan a közepes-nagy kategóriába tartozó brit könyvtár – évente mintegy 60 000 folyóiratszámot kezel. A könyvtár 4500–5000 folyóiratszámra fizet elő, további 1500 címet kap ajándékba vagy csereként. A könyvtár weblapjain és online katalógusán mintegy 600 elektronikus (e-)folyóirat férhető hozzá, számuk egyre nő, de nyilván kisebbségben vannak a nyomtatott állományhoz képest.

Mi kapható?

Az első lépés annak megállapítása, hogy milyen e-folyóiratok vannak, és milyen feltételek mellett lehet őket elérni. Számos ingyenes e-folyóirat érhető el a Weben, róluk tájékoztat a naponta frissített amerikai *NewJour* lista. Csaknem minden kiadónak van már webhelye, ahonnan meg lehet tudni, milyen e-folyóiratokat nyújt. Ezenkívül a legtöbb előfizetői ügynökség is üzemeltet „e-média” katalógust a Weben, amely – a „tradicionális” CD-ROM címek mellett – tartalmazza az e-folyóiratokat is.

Hogyan férhetünk hozzá?

A következő lépés az elért módokzatának megismerése. Ha pillanatnyilag eltekintünk az előfizetési díjaktól, nem (nagy) túlzás azt állítani,

hogy mindegyik kiadó a hozzáférést különböző módokon szabályozó mechanizmussal operál, bár e téren hamarosan változtatni fognak. Ez megnehezíti a hozzáférést. Eleinte felhasználónév és jelszó használatával lehetett bekapcsolódni egy online szolgáltatásba, ez önmagában is púp volt a nagy ügyfélforgalmú könyvtárak és információs központok hátán.

A könyvtári közösségek nagyrészt sikeresen lobbiztak a felhasználónévtől és jelszótól független, az IP alapján működő bekapcsolódás érdekében. Ez lehetővé teszi a felhasználók transzparens hozzáférést az adott helyről, sőt, társaságos hozzáférést is megoldható a könyvtáron kívüli helyszínekről. Ez esetben persze járatosnak kell lennünk az IP hálózati és alhálózati ügyekben, és küzdenünk kell a liberális könyvtári politikáért. A legtöbb kiadó támogatja ebben a könyvtárat, de mások adminisztratív akadályokat gördítenek a megoldás elé.

Számos elérési és kezelési probléma megoldható azzal, hogy az e-folyóiratok egy új „supermarketjénél” fizetünk elő. Ezeket a nagy előfizetői ügynökségek működtetik, pl. a Blackwell *Electronic Journals Navigator*, a Swets *SwetsNet* vagy az OCLC *Electronic Collections Online* szolgálata. Az ilyen szolgálatok abban egységesek, hogy a legtöbb engedélyezési és hozzáférési nehézség